

Михаило В. Поповић
Београд

О ЈЕДНОМ НЕПРИЈАТНОМ СЛУЧАЈУ

Поводом објављивања
Социолошког речника

Иако је од тога прошло неколико година, желим да упознам нашу стручну јавност са мојим случајем неуспешне сарадње с редакцијом *Социолошког речника*, односно са њеним главним уредником, професором Маријом Богдановић. Повод за моје садашње реаговање је објављивање ове публикације.

Марија Богдановић ме је својевремено замолила да обрадим десет социолошких одредница, које су већином фундаменталне за нашу науку. Када је требало да ми саопшти своје мишљење, односно евентуалне примедбе, она ми је дословно рекла: професоре, ни једну Вашу одредницу не могу да примим, јер свима недостаје актуализација, недовољно обрађен најновији период социолошке мисли.

Када сам је замолио да ми изнесе конкретне примедбе, тада или касније, чиме сам изразио своју спремност да ову њихову евентуалну ману исправим, она ми је одговорила да никаква њихова корекција не долази у обзир. Нашем разговору нико није присуствовао.

Још том приликом било ми је јасно да је Марија Богдановић желела да ме на тај начин понизи, не само као њеног некадашњег професора, него и као социолога који је својим вишегодишњим радом на Филозофском факултету стекао одређен углед. Али зашто је тако поступила, шта је био лични разлог за такво њено понашање према мени, нисам у почетку могао да схватим, утолико пре што сам цело време имао са њом нормалне, коректне односе, ни најмањи лични сукоб. Шта више ја сам њој својевремено помогао да као млади асистент почетник опстане на факултету.

Њен предметни наставник, професор Војин Милић је, наиме, желео да напише негативан реферат на првом њеном реизбору за асистента приправника за предмет „методологија социолошког истраживања“, јер је сматрао да она није показала да има услова да се бави успешно науком. На мој предлог и уз подршку професора Љубомира Тадића, да јој пружи прилику још три године, до следећег реизбора, да покаже такве способности, професор Милић је прихватио да напише позитиван реферат.

Поставља се питање, како је могуће да неко коме је старији колега учинио такву услугу, да не буде отеран с факултета, после више година нормалних односа и сарадње, иступи толико непринципијелно и сурово, да одбије да

прихвати свих десет наручених одредница, без икакве могућности да ниједна од њих не буде поправљена.

Цео овај случај захтева једно другојачије објашњење од уобичајног у оваквим случајевима, из једног другог угла психолошког, да не кажем, психијатријског посматрања. Такво објашњење желим да изнесем сада, и то не само да »оперем љагу« коју ми је нанела моја бивша студенткиња него и зато што сматрам да и шира стручна јавност треба да буде упозната са суштином овог поступка Марије Богдановић.

Комплекс ниже научне вредности

Нема сумње да је Марија Богдановић тешко доживела наведени случај на почетку свог рада и боравка на факултету. Више колега ми је још тада причало да је она са сузама у очима говорила како је доживела могућност да њена универзитетска каријера буде прекинута. И поред тога што се овај спор за њу завршио повољно, он је код ње изазвао дубоку трауму, која је створила комплекс ниже научне вредности. Упркос томе, она касније у својој каријери није имала неке озбиљне невоље и непријатности, али није могла да се до краја ослободи овог комплекса. Настојала је да се докаже као успешан универзитетски радник, да покаже да није био у праву професор Милић када је намеравао да напише негативан реферат на њеној првој реизборности.

Па ипак, она је касније, после више година покушала бар у два случаја и на другојачији начин да се докаже, да покаже своју супериорност према два професора, према мени и према професору Милићу. Желела је да се коначно тако ослободи свог непревазиђеног комплекса ниже научне вредности. Први случај је мој наведени конфликт с њом око одредница, а други је њено уобичајно настојање да по сваку цену буде изабрана за ректора београдског универзитета.

У мом случају она је желела да испољи своју научну супериорност у односу на мој рад и моју личност, да се наметне као неприкосновени судија. Она је, претпостављам, реаговала на овај начин: ако одбијем да прихватим свих десет одредница, које је написао професор Поповић, без икаквих могућности да буду кориговане, ја сам коначно показала да имам више квалитете и од мог бившег професора.

Други случај »лечења« од комплекса ниже научне вредности је нешто компликованији, јер укључује већ умрлог колегу, професора Војина Милића, главног »кривца« за настанак овог комплекса, као и знатно ширу друштвену средину, факултетске колективе целог београдског универзитета.

Има довољно доказа да се покаже да настојање Марије Богдановић да постане први човек београдског универзитета није било уобичајно, није било баш у складу са традиционалним универзитетским нормама. Пре свега било је више професора не само на филозофском, него и на другим факултетима,

који су уживали већи углед као наставници и као научници и као такви могли да претендују са више права да буду изабрани за ректора.

Друго, Богдановићева се користила много више једном ваннаучном методом, чистом политиком, односно својим политичким угледом који је стекла као борац против режима Слободана Милошевића. Тај углед је »освојила« као декан Филозофског факултета пружајући подршку студентима у њиховим антирежимским демонстрацијама. На тај начин је добила и подршку одређеног броја колега с универзитета, као и утицајних политичких људи после октобра 2000. године, да буде предложена за ректора.

Шта је Марија Богдановић постигла овим својим избором? Поред других ствари, она је добила и једну, за њу врло значајну сатисфакцију. Она је на тај начин показала, бар у својим очима, да има знатно већи углед као универзитетски наставник него што га је имао њен предметни наставник, професор Војин Милић. Он није био ни декан Филозофског факултета.

Да ли се на овај начин професор Марија Богдановић коначно ослободила свог вишедеценијског комплекса ниже научне вредности? На то питање не бих могао да дам одговор. То би могао да учини само стручњак, психијатар после разговора са њом.

У овом броју часописа *Социолошки преглед* објављено је свих мојих десет социолошких одредница, које је главна уредница *Социолошког речника* одбила да прихвати, и то у свом првобитном облику, без иједне измене. На тај начин је омогућено свим читаоцима часописа да сами процене колико је, и да ли је уопште била у праву Марија Богдановић овим својим поступком.

ОДРЕДНИЦЕ:

Социологија је једна од основних друштвених наука, која проучава друштвену структуру, друштвене појаве и промене, посматране са гледишта њиховог места и улоге, које имају у друштвеном систему у целини. На почетку треба нагласити да је врло тешко дати прецизну дефиницију социологије као науке, која би била прихватљива за већину научника, који се њом баве. Разлике у одређивању њеног предмета су често битне, јер произилазе из различитог научног приступа, као и због посебних теоријских оријентација.

Социологија као теоријска научна дисциплина. – Свака наука има посебне теорије које се односе на појаве које она истражује. Разлика између социологије и других друштвених наука у овом погледу изгледа да је мање спорна него када је реч о емпириском социолошком истраживању. Питања која су проучавали социолози, нарочито у XIX и почетком прошлог века, била су најопштија, па према томе и њихове теорије најопштије: шта је друштво у својој суштини, каква је природа друштвених односа, које су главне друштвене групе и друштвене институције којима се одржава друштвени систем у целини; затим како се друштво мења и развија, да ли је његов општи развој непрекидан и прогресиван, или је напротив друштвено кретање цик-

лично, тако да се понављају исте фазе у развоју једног друштва (рађање, напредовање, кулминација, па назадовање и на крају дезинтеграција или несјајање).

У вези са различитим приступом овим општим социолошким проблемима формирали су се и различити општи теоријски правци: *еволуционизам, цикличне теорије, или историјски идеализам, историјски материјализам, географски материјализам, психологизам, а касније структурализам и функционализам.*

Социолози који су узимали једну групу појава или једну врсту као »доминантни фактор« имали су веће могућности да буду доследнији у развијању своје теорије него њихове колеге који су избегавали идеју о пресудној улози једног друштвеног чиниоца и били истовремено више склони научном еклектицизму. али, с друге стране ови други били су у извесној предности у односу на прве, јер су били мање искључиви и обухватали обично већи број друштвених чињеница у својим објашњењима.

Још у једном значајном погледу социолози су се међусобно теоријски разилазили. Неки су сматрали (овде спадају пре свега марксистички оријентисани социолози), да у друштву, у његовом конституисању и његовом развоју делују друштвени закони, као што у природи постоје природни закони. Већина их није ни спомињала, а поједини социолози су доказивали да је теза о »друштвеним законима« један од »лажних проблема« у социологији XIX века (Жорж Гурвич).

Социологија и емпијско истраживање друштвених појава. – У првој половини XX века социолози су се све више бавили конкретним емпијским истраживањима напуштајући често интересовања за општа теоријска питања. Тада су почеле да се образују посебне социологије: индустријска, политичка, социологија породице, занимања, насеља, села и града итд. По мишљењу неких аутора, социолози су често одлазили у емпиризам, површни дескриптивизам, занемарујући теоријску димензију проблема, што се дешавало најчешће у тадашњој америчкој социологији.

Крајем XIX и првим деценијама XX века социологија је почела да се предаје на универзитетима, 1876. у САД, 1889. у Француској, 1907. у Великој Британији итд. Тада су се формирале и прве социолошке катедре у овим и другим земљама. После II светског рата дошло је до снажног повећања интересовања за социологију као науку, што се може, бар делимично, објаснити и крупним социјалним променама које су се десиле после овог рата у Европи и у свету уопште. Индустријска социологија, социологија породице, политичка, социологија насеља (села и града) постале су готово »помодне науке«.

Жорж Фридман, Ален Турен, Мишел Крозије у Француској, Елтон Меју, Лојд Уорнер, Рајт Милс у Америци, Том Ботомор, Ентони Гиденс, затим Џон Голдрорп, Д. Локвуд и други у Великој Британији привукли су пажњу у

послератном периоду и нешто касније не само научне јавности својим значајним истраживањима.

Главни методолошки доприноси. – Иако су о методолошким проблемима у социологији писали раније најзначајнији претставници ове науке, Емил Диркем (*Правила социолошког метода*), Макс Вебер и други, могло би се рећи да је ова значајна социолошка дисциплина почела да се конституише после II светског рата. У том периоду објављени су први методолошки уџбеници у којима се анализирају и утврђују правила социолошког истраживања. Да поменемо само имена и године издања њихових дела: Леон Фестингер и Данијел Кац (1953), К. Сетиц, Мери Јахода и други (1951), Пол Лазарсфелд и Морис Розенберг (1955), Херберт Хајман (1955).

Као што је приметио П. Лазарсфелд у општем уводу свог уџбеника (*The Language of Social Research*, 1955), задатак методолога у друштвеним наукама је да развије »критичку теорију« о емпријским истраживањима, да »кодификује« обављену истраживачку праксу и да изложи оно што је у њој конзистентно и што заслужује да буде уважено у следећем истраживању.

У току последњих деценија прошлог века објављен је велики број емпијских проучавања у свету у којима су коришћени мање или више савети методолога. Посебне социологије су се значајно развиле, дошло је до још веће специјализације између њих и унутар сваке од њих. Поред социологије рада формирала се и социологија слободног времена, осим политичке социологије образавала се и социологија јавног мњења и масовних медија. Па чак неки примењују територијални принцип класификације и говоре о »социологији северне Африке« или о »социологији Алжира«.

Ма колико да социолози знају шта је њихов предмет научног истраживања, велика разноврсност у проучаваним појавама и у самом прилазу проблему доводи понекад у питање оно што би се могло назвати специфичност или посебност социолошког приступа.

Жорж Гурвич (Georges Gurvitch), Жорж Фридман (Georges Friedmann), ален Турен (Allain Touraine), Мишел Крозије (Michel Crozier), Елтон Мејо (Elton Mayo), Лојд Уорнер (Lloyd Warner), Рајт Милс (Wright Mills), Том Ботомор (Thome Bottomore), Ентони Гиденс (Anthony Giddens), Џон Голдторп (John Goldthorpe), Д. Локвуд (D. Lockwood), Емил Диркем (Emile Durkheim), Макс Вебер (Max Weber), Леон Фестингер (Leon Festinger), Данијел Кац (Daniel Katz), Пол Лазарсфелд (Paul Lazarsfeld), Морис Розенберг (Morris Rosenberg), Херберт Хајман (Herbert Hyman), К. Селтиц (C. Selstic), Мери Јахода (Marie Jahoda) и други.

Друштво је основна категорија социолошке науке, која означава релативно организовану заједницу људи на одређеној територији и која се одржава захваљујући њиховим повезаним делатностима, друштвеним институцијама (установама) и организацијама, које омогућују функционисање друштва у целини (глобалног друштва) као друштвеног система. Иако су у овој дефи-

ницији друштва дати битни и општи елементи који га сачињавају, постоје мања или већа неслагања међу социолозима у самом приступу овом појму у зависности од тога коју теоријску оријентацију прихватају.

Према Максу Веберу, водећем немачком социологу, друштво се може схватити само као производ или начин организације специфичних радњи појединца, тако да основна јединица социолошке анализе може бити само човек и његово делање, односно делање већег броја појединаца (М. Ђурић, *Социологија Макса Вебера*, 1964). По мишљењу Талкота Парсонса, напротив, друштво је у првом реду друштвени систем који располаже свим битним функционалним предусловима за дужи период на основу сопствених извора (Т. Parsons, *The Social System*, 1951).

Основне друштвене делатности и друштвене групе. – Људи обављају велики број делатности, поготово у савременим развијеним друштвима у којима има више стотина различитих занимања. Па ипак, могло би се рећи да постоје само неколико основних друштвених делатности чијим вршењем се задовољавају главне људске и друштвене потребе. То су: био-социјална репродукција, тј. рађање и васпитање деце, производња материјалних добара и њихова размена, културне делатности које укључују науку, уметност, филозофију, религију и сличне активности, функције државе и друге политичке делатности које служе одржавању друштвеног поретка.

Све ове делатности људи обављају у одговарајућим *друштвеним групама*. То су брак и породица, привредне организације, школе и научни институти, уметничка удружења, црква и верске организације, групе административних службеника, војска и полицијске организације, политичке партије и слична друштвена удружења.

Главне друштвене институције. Људи не врше делатности претежно спонтано, а још мање произвољно, него на један унапред установљен начин, мање или више организовано, у облику одговарајућих институција. По мишљењу припадника француске социолошке школе, друштвене институције уопште су сви начини мишљења, осећања и делања, које индивидуе налазе унапред установљене и који се преносе путем васпитања. Број и врста друштвених институција зависе од степена историјске развијености датог друштва, у првом реду од развоја друштвене поделе рада, од диференцираности и сложености друштвене структуре.

Имајући у виду наведене основне друштвене делатности и одговарајућу поделу друштвених група, могли бисмо дати следећу класификацију главних друштвених институтција: брак и породица, привредне установе, држава, војска и полиција, школе и научни институти, политичке установе, црква и њене установе.

Из наведене класификације може се закључити да су подела по групама и подела друштвених институтција у ствари две стране једне у суштини исте друштвене појаве. У једном случају имају се у виду облици удруживања (по

групама), а у другом случају мисли се на установљене начине обављања друштвених делатности (подела по институцијама).

Друштво, друштвени систем, социјална сагласност и социјални конфликти. – Из онога што је речено о глобалном друштву као организованој заједници људи, произлази да свако друштво у својој целини може да постоји и да се одржава као социјални систем, који функционише помоћу одговарајућих друштвених установа. Са тог гледишта пресудну улогу има држава као врховна, организована, легална друштвена сила. Али друштво се не одржава само помоћу државе него захваљујући и томе што су његови чланови прихватили као заједничке одређене *друштвене вредности и норме*, које усмеравају њихово понашање и регулишу међусобне односе. У модерним, развијеним друштвима њихови грађани су обично усвојили одређене слободе, економске и политичке, као друштвене вредности, равноправност пред законом, праведност и друге морале вредности и норме без којих ова друштва не би могла да постоје као таква, јер би се свела на голу државну присилу.

Али, с друге стране, у свим друштвима и модерним такође, јављају се друштвени сукоби у латентном, скривеном или отвореном облику. Њихови узроци су обично у супротстављеним интересима између класа, слојева и других група. Ако би социјална напетост и конфликти преовладали над сагласношћу грађана у односу на постојећи друштвени систем, постојала би могућност да дође до већих друштвених криза, па и до грађанског рата, до распада друштвеног система. Наравно, појаве дезинтеграције друштвеног поретка нису само последица смањене или угрожене друштвене сагласности (консенсуса) него пре свега значајних друштвених чинилаца, како унутрашњих тако и спољних. У унутрашње спадају конфликти између класа, слојева и других друштвених група, сукоби између политичких партија, посебно између власти и опозиције или између етничких заједница. Међу спољашње чиниоце треба поменути пре свега непријатељско деловање друге државе или групе држава, које настоје да дату државну заједницу сруше или да је ставе бар под непосредну политичку и економску контролу.

Макс Вебер (Max Weber). Талкот Парсонс (Talcott Parsons).

Потрошачко друштво је друштвена заједница у којој се форсира претерана потрошња материјалних добара, која због тога нема само своју основну функцију, задовољење људских животних потреба, него прераста у активност која има и друге друштвене и индивидуалне циљеве. Пре него се анализирају ови циљеви, треба констатовати чињеницу, да се претерана или расипничка потрошња јављају на одређеном ступњу капиталистичког друштва и то углавном код одређених, имућних друштвених класа и слојева (мада извесни облици понашања, својствени овој потрошњи, могу се наћи још код аристократске класе у феудализму).

Као друштво са најразвијенијом масовном производњом до тада у историји, капитализам је био принуђен да форсира и масовну потрошњу. Ако се

роба не прода, капиталиста не може да оствари свој профит, угрожава се процес капиталистичке репродукције. На вишем, нарочито модерном ступњу капиталистичког друштва развиле су се зато посебне активности и вештине, као што је економска пропаганда («маркетинг»), која убеђује људе да купе робу, иако им она у том тренутку и није често потребна. Ствара се одређена врста економске, потрошачке индоктринације, која код људи ствара осећање »вештачких« или чак »лажних« потреба, као што тврде неки социолози, на пример Херберт Маркузе (*One-Dimensional Man*, 1964). При томе овај процес захвата не само куповину него и начин провођења слободног времена.

Други узроци који изазивају повећану, у суштини деформисану потрошњу су у непосредној вези са класном или слојном припадношћу особа које на тај начин настоје да скрену пажњу околине на себе, на свој друштвени статус, на своју моћ. Торстејн Веблен, амерички социолог, изградио је читаву теорију о »упадљивој потрошњи« која је својствена »доколичарској класи«, али коју могу прихватити и други слојеви (*The Theory of Leisure Class*, 1899). По његовом мишљењу, расипничко понашање »доколичарске класе« са тежњом да буде друштвено упадљиво и примећено, односи се како на начин потрошње материјалних добара, тако и на начин провођења слободног времена («проћердавање времена и напора»).

Класно деформисан облик расипничке потрошње био је предмет истраживања већег броја социолога и социјалних психолога, посебно оних који су настојали да објасне отуђење човека у класном друштву. Пошто се у оваквом друштвеном систему човек отуђује не само од других него и од себе, од своје аутентичне људске природе, јављају се нужно различити облици људске деформације у које спада и расипничка потрошња. Ерих Фром, познати социјални психолог, отишао је тако далеко да је поставио теоријску тезу о великој разлици која постоји између поседовања и човековог бивствовања. »Маркс је учио, пише Фром, да је раскош једнако зло као и сиромаштво, те да је наш циљ да *будемо* много, а не да *имамо* много« (*To Have or to Be*, 1976).

Иако је на овај начин Фром претерано супротставио једну другој две човекове димензије, бивствовање и поседовање, као да је свака тежња за поседовањем унапред проблематична, чињеница је да се ова људска тежња може изобличити у друштвеном систему у коме се јављају различите деформације (отуђења) човекове личности, укључујући и претерану, расипничку потрошњу.

Потребно је још једном нагласити да се расипничка, упадљива потрошња може првенство јавити код имућнијих класа или код људи уопште који имају пристојан животни стандард. Овакав стил понашања могу да подржавају и појединци из релативно сиромашнијих слојева. Но, у принципу, онај ко је сиромашан, ко једва може да задовољи своје материјалне потребе, нема могућности да се размеће, да скреће пажњу околине на богатство и моћ које нема. Ако је, на пример, у америчком друштву у току 1975. године било скоро 26 милиона сиромашних људи или око 13% становништва, тешко се може

претпоставити да су они могли да прихвате стил упадљиве потрошње и расипничког понашања (Leonard Beeghly, *Social Stratification in America*, 1978). Као што је тешко претпоставити, да је међу сиромашним био раширен проблем гојазности, који је иначе чест код припадника имућнијих и добро стојећих класа и слојева.

Херберт Маркузе (Herbert Markuse), Торстејн Веблен (Thorstein Veblen), Ерих Фром (Erich Fromm), Карл Маркс (Karl Marx), Лионард Бигли (Leonard Beeghly).

Друштвена свест је целина знања, схватања, идеја, вредности и норми, које прихватају чланови једног друштва. Иако ово одређење појма друштвене свести изгледа довољно јасно и разумљиво, било је значајних неслагања и спорова међу социолозима и социјалним психолозима, нарочито у ранијем периоду развоја ове науке. Једни су, као Емил Диркем, стављали акценат на трансцендентност, на спољну независност друштвене свести (Диркем је употребљавао термин »колективна свест«) у односу на човекову индивидуалну свест. С друге стране, социолози номиналисти и поједини социјални психолози доказивали су да друштвена свест не постоји као посебна реалност, да је у питању само скуп сличних или заједничких ставова, идеја које могу да егзистирају једино као индивидуални садржаји индивидуалне свести људи као појединаца.

Проблем како схватити егзистенцију и природу друштвене свести добрим делом се своди на питање како разумети однос друштва и човека као индивидуе. Као што не постоји друштво изван људи који га чине, тако, с друге стране, није могуће свести заједнички друштвени живот на индивидуалне поступке људи као појединаца. Друштво је »виша реалност« која укључује не само индивидуе него и њихове заједничке активности и односе, друштвене установе, организације и културне тековине, материјалне и духовне.

Полазећи од овог општег схватања, могло би се рећи да, с једне стране, друштвена свест као жива свест постоји, уколико се испољава у психичким садржајима индивидуалних свести, али, с друге стране друштвена свест егзистира релативно независно од свести индивидуа, нацивљује их преносећи се с генерације на генерацију. Иако људи као појединци и као чланови друштва учествују у стварању уметности, науке, филозофије, религије и других тековина духовне културе, ови друштвени производи су предмет међусобне комуникације, акумулирају се, одржавају, преносе и даље развијају на један посебан друштвени начин, као колективне творевине, као што су уметничка дела, производи науке, књиге, споменици итд. Нити је, дакле, друштвена свест прост збир индивидуалних свести, нити се духовна култура јеног народа и њени резултати редукују само на колективне психичке садржаје.

Друштвена свест се диференцира у зависности од поделе људи на различите друштвене групе као што су класе, слојеви, професије, политичке и идеолошке организације. Људи се често свестно разликују међусобно, јер њихове

групне поделе, њихов групни начин живота и рада битно утиче на то какве ће ставове имати о томе шта је добро а шта зло, шта је праведно, па чак и о томе шта је истина а шта лаж. Улога идеологије као групно заинтересованог начина посматрања и тумачења друштвених догађаја и појава прожима тако друштвену свест било да се ради о политичким, верским или неким другим идеолошким схватањима.

Карл Манхајм, немачки социолог, сматрао је на пример да се идеологија може схватити и као искривљена свест, имајући у виду посебне интересе друштвених класа или неке друге групе, који је потстичу да »искривљено« посматра друштвену стварност. Карл Маркс је још раније тврдио да се у свакој идеологији „људи и њихови односи појављују обрнути главачке као у *sa-teri obscuri*“ (*Немачка идеологија. Рани радови*), што има крајњи корен у друштвеној подели рада која доводи до поделе људи на друштвене групе, до парцијализације њихових интереса и њиховог парцијалног, искривљеног начина посматра друштвене стварности.

Припадници радничке класе имају често политичка и друга мишљења која се разликују од ставова ситне буржоазије или гледишта крупних капиталиста. Професионална подела на занимања може такође да изазове разлике у схватањима. Инжењери, економисти, административни службеници често заступају другојачија гледишта од мануелних радника о производњи и расподели.

Иако треба уважавати и истраживати политичке, верске и друге идеолошке разлике, не треба ићи у другу крајност и целокупну активност и садржаје друштвене свести редукovati на класна и друга групна неслагања. Велики део садржаја друштвене свести чине резултати природних и друштвених наука, значајна уметничка дела која свима припадају, као и нагомилано народно искуство, које се испољава као народна мудрост у народним причама и пословицама. Ајнштајнова теорија релативитета, атомска теорија о структури материје и друге значајне тековине модерне науке нису класно условљене, нити припадају само једној класи. Народне изреке и народна мудрост у целини упућују човека уопште на рационално понашање, на уважавање одговарајућих моралних норми.

Емил Диркем (Emile Durkheim), Карл Манхајм (Karl Mannheim), Карл Маркс (Karl Marx).

Друштвена појава је једна од елементарних категорија социологије и друштвене науке уопште. Њу је тешко, практично немогуће дефинисати. Па ипак могло би се приближно рећи да све оно што се догађа у друштвеном животу и што може бити предмет емпиријског истраживања је друштвена појава. Притом друштвена појава није само оно што је добро или што је лоше за човека, она је по себи вредносно неутрална или, тачније речено, она може да буде једно или друго.

У друштвене појаве спадају пораст животног стандарда, богаћење, улога хуманитарних организација, али и сиромашење, пад животног стандарда, деловање гангстерских и мафијашких организација, појава криминала различите врсте итд.

У социологији је одавно прихваћен став да све друштвене појаве треба посматрати што објективније, »као ствари«, како је то говорио Емил Диркем, формулишући тако први принцип социолошке методологије, начело објективности. Нажалост дешава се не тако ретко, и не само у социолошкој науци, да се свесно или несвесно, под утицајем одређене идеологије, неке предрасуде, крши начело научне објективности било још у првој фази истраживања, избора и формулације проблема тиме што се бирају »пријатна« а избегавају »непријатна« питања, или тако што се доносе погрешни закључци.

Акција или делање (наша реч) су термини који означавају један од основних научних појмова, и не само у друштвеним наукама (у физици, закон акције и реакције). У социологији друштвено, људско делање је оно које је мање или више свесно и које се одвија у склопу одговарајућих друштвених односа. Према Макс Веберу, друштвено делање је такво делање које на основу значења које му појединац или појединци придају узима у обзир понашање других и које се у свом току оријентише према њему.

Појмови акција и интеракција (међуделовање) послужили су Георги Зимелу, Леополду Фон Визеу и другим немачким формалним социолозима као полазна тачка за изградњу њихових социолошких теорија. Према Зимелу, друштво је у суштини психичка интеракција између људских бића, било као појединаца или као чланова групе. Фон Визе је изградио читаву типологију облика друштвених акција и реакција (процеса), схваћених као удруживање (прилагођавање, сарадња, напредовање) или као раздруживање (конкурентација, кршење правила и сукоб). Сматрао је при том да социологија треба да проучава само облике друштвеног удруживања и раздруживање, а не и њихов садржај, тј. мотиве и циљеве зашто се људи у својим акцијама повезују или сукобљавају, што је предмет посебних друштвених наука.

Карл Маркс је такође, на свој начин, теоријски полазио од појма друштвено делање, повезујући га с појмом друштвених односа, при чему је сматрао да политичка економија, као и друштвена наука уопште треба истовремено да истражују друштвени садржај и друштвени облик, тј. зашто се људи удружују или сукобљавају, а не само како, на који начин то чине. Оснивач марксизма је при том наглашавао да људи делују и ступају у међусобне односе нужно, независно од њихове воље.

У савременој, тзв. грађанској социологији Талкот Парсонс је вероватно највише повезао теорију друштвене акције са теоријом друштвеног система. По његовом мишљењу, друштвени систем је у ствари »један начин организације акционих елемената« (*The Social System*, 1951). Полазећи од појмова као што су актер, акција, друштвени статус, друштвена улога, Парсонс је раз-

вио теорију о типовима акција (оријентација), културних модела и друштвених институција. Иако је нагласак на изградњи опште теорије друштвеног система, овај амерички социолог није сасвим занемарио место и улогу човека као актера, процес социјализације личности, њене мотивације и проблем њеног укључивања у постојећи друштвени систем.

Ове и друге Парсонсове ставове преузели су и даље развили неофункционалисти, међу којима је најпознатији Џефри Алехзандер. Према њиховом мишљењу, за разумевање друштвеног живота људска акција је исто толико битна као и појам друштвене структуре. Личност, друштво и култура су аналитички одвојени системи, чија је интеракција извор сталних напетости, промена и процеса друштвене контроле.

Макс Вебер (Max Weber), Георг Зимел (Georg Simmel), Леополд фон Визе (Leopold von Wiese), Карл Маркс (Karl Marx), Талкот Парсонс (Talcott Parsons), Џефри Алехзандер (Jeffrey Alexander).

Диференцијација или стварање разлика је једна од основних категорија научног мишљења уопште и има своју значајну примену и у социолошкој науци. Готово у свакој области социологије проучавају се одређене појаве и процеси друштвене диференцијације, почев од разлика у половима између мушкарца и жене, у браку и породици, преко значајних разлика које се јављају између друштвених класа, слојева и других друштвених група па све до диференцијација глобалних друштвених система и њихових међусобних односа.

Ако се значајне друштвене разлике налазе у стању релативног мировања, ако се не дешавају битне социјалне промене, друштвени систем је у стању релативног мировања и равнотеже. Уколико се, пак, појачава друштвена диференцијација, јављају се обично и веће промене у друштву, може доћи до одређене социјалне напетости, па и друштвених сукоба. Социологија проучава узроке и последице социјалне диференцијације у свим њеним облицима.

Појам друштвена диференцијација има значајно место у теоријама класичних социолога, посебно у схватањима друштвене еволуције. Херберт Спенсер, енглески социолог, пошао је од општег концепта универзалне еволуције као постепене и сталне диференцијације, коју је дефинисао на следећи начин: „Еволуција је интеграција материје уз истовремено трошење кретања за које време материја прелази из једне, релативно неодређене, некохерентне хомогености у релативно кохерентну хетерогеност“ (H. Spencer, *First Principles*, 1863).

Карл Маркс и његови следбеници на свој начин су посматрали општи развој човечанства као процес диференцијације, као еволуцију од нижих ка вишим облицима друштвено-економске формације. Они су, међутим, учинили бар две значајне корекције у класичном еволуционизму: (а) није довољно остати само на схватању друштвеног развоја као процеса социјалне диференцијације, него треба ићи даље и дубље у проблеме друштвених, посебно класних сукоба, који проузрокују значајне друштвене промене; (б) развој друшт-

ва није само миран, постепен прелаз из нижих у више друштвене облике него укључује и значајне револуционарне скокове.

Иако су становишта класичног еволуционизма добрим делом напуштена у новијем развоју социологије, питања социјалне диференцијације уопште остала су и даље у жижи социолошког интересовања, било да су се разматрала као промене у класно-слојној структури, као пораст или као опадање друштвених неједнакости или са становишта глобалних промена целокупних друштвених система, као неравномерност друштвеног развоја човечанства. Рајт Милс, Џон Голдторп, Ентони Гиденс, Ален Турен, Ралф Дарендорф, Рејмон Будон и други истраживали су процесе диференцијације у класно-слојној структури. Смјуел Ајзенштат, Андре Франк, Имануел Валерстин, Френсис Фукујама и други социолози проучавали су проблеме глобалне диференцијације великих друштвених система и њихове међусобне односе. Док је Валерстејн доказивао да је светски систем једини друштвени систем а да то није суверена или национална држава, да је проблем хегемоније једне моћне државе, капиталистичке или неке друге, у томе што је хегемонија пролазна, Фукујама је заступао тезу да капиталистички систем значи »крај историје«, јер либерална демократија и слободно тржиште претстављају најбољу од могућих алтернатива у развоју модерног друштва.

Херберт Спенсер (Herbert Spencer), Карл Маркс (Karl Marx), Рајт Милс (Wright Mills), Џон Голдторп (John Goldthorp), Ентони Гиденс (Anthony Giddens), Ралф Дарендорф (Ralph Dahrendorf), Ален Турен (Allain Tourraine), Рејмон Будон (Raymond Boudon), Самјуел Ајзенштат (Samuel Eisenstadt), Андре Франк (Andre Frank), Имануел Валерстин (Immanuel Valerstein), Френсис Фукујама (Francis Fukujama).

Идеализам је реч која има бар три могућа значења: (а) означава један од основних праваца у филозофији у коме се стварност уопште настоји да објасни као производ духа, свести или идеја, (б) социолошки идеализам, тј. општа социолошка теорија или теоријски приступ у којем се понашање људи у друштву схвата и тумачи првенствено као последица њихових схватања и мишљења а не као резултат материјалних интереса или других материјалних чинилаца, (ц) идеализам у етичко-практичном смислу, тј. такво понашање људи у друштву које се руководи идеалима и принципима алтруизма.

Више социолога је заступало идеалистичке теорије о друштву и његовом развоју. Тако је Огист Конт, један од оснивача ове науке, тврдио да „мишљења владају светом“ и да је човечанство пролазило кроз три главна ступња интелектуалног, опште друштвеног развоја – теолошки, метафизички и научни ступањ. Питирим Сорокин, амерички социолог руског порекла, заступао је теорију о цикличном кретању људког друштва (насупротив идеји о непрекидном напредовању), при чему оно пролази кроз различите социо-културне стадије и под примарним дејством духовно-културних чинилаца, идеја, вредности, норми.

Карл Маркс је, насупротив идеалистима, изградио материјалистичко схватање друштва, сматрајући да су производне снаге и продукциони односи основни покретачи како друштвено-системских промена, тако и друштвеног понашања људи. Иако није потцењивао улогу идеја и свести уопште, Маркс је сматрао да њихов утицај треба посматрати и објашњавати у контексту материјалних, економских и других друштвено-историјских процеса, а не као примаран друштвени чинилац.

У развоју социологије последњих деценија социолози су се мање бавили општим питањима да ли је идејни или материјални чинилац примаран у друштву и његовом развоју. Жорж Гурвич, истакнути француски социолог, је чак сматрао, не сасвим без разлога, да је питање »доминантног фактора« један од „лажних проблема“ социологије XIX века. Па ипак остало је као стално питање, као проблем који треба стално решавати, како у конкретним емпиријским истраживањима друштвених појава и људског понашања што тачније вредновати улогу „свесног фактора“, односно што адекватније измерити утицај „материјалног чиниоца“. У социолошким испитивањима политичког понашања грађана, посебно јавног мњења, стално ће се наметати питање, колико је ово понашање под утицајем усвојених политичких ставова и убеђења, а у којој мери је последица материјалних и других интереса испитаника.

Огист Конт (Auguste Comte), Питирим Сорокин (Pitirime Sorokin), Карл Маркс (Karl Marx), Жорж Гурвич (Georges Gurvitch).

Промена, друштвена. – Овај појам (промена уопште) је једна од основних категорија, не само научног него и људског мишљења опште. Зато га је врло тешко дефинисати. Социолошко проучавање друштвених промена састоји се у ствари из испитивања њихових облика, процеса, узрока и последица, који их изазивају, односно које из њих произилазе.

Иако је једна од основних категорија у социологији, друштвена промена се може извести из још једног једноставнијег појма који јој претходи. То је друштвено кретање. Оно се испољава у веома различитим облицима социјалних процеса почев од разговора који се обављају између два или више лица преко сложенијих интеракција између друштвених група па све до веома сложених доношења друштвених и политичких одлука. У свим овим случајевима нешто се креће, дешавају се неки социјални процеси, а да се при томе не догађају друштвене промене, бар не у приметном облику.

Друштвено кретање се, дакле, јавља у два основна облика: (а) као друштвено збивање у коме нема друштвених промена („социјална статика“) и као низ мањих или већих друштвених промена („социјална динамика“). Друштвена промена даље се диференцира: (а) као еволутивни развој или као циклично кретање, тј. као релативно понављање истих етапа и (б) као опадање (декаденција) једног друштвеног система.

Развој се може обављати на два начина: (а) као мање више постепена еволуција и (б) као коренита, релативно брза, најчешће оружана друштвена промена, као револуција.

Најпознатији претставници теорије друштвеног развоја као еволуције од нижих ка вишим друштвеним облицима су Огист Конт, Херберт Спенсер, Фердинанд Тенис, Лионард Хопхаус. Истакнути теоретичари цикличног кретања друштва су Питирим Сорокин, Освалд Шпенглер, Арнолд Тојнби.

Осим наведене поделе према облицима, друштвена промена може се класификовати по врстама, тј. више по садржају, шта се мења. Тако можемо разликовати демографске промене, економске, политичке, идејне итд. Социологија може да проучава сваку од ових врста промена, али је њен специфични задатак да испита њихову могућу повезаност, на пример како економске промене утичу на политичке и обратно.

Херберт Спенсер (Herbert Spencer), Огист Конт (Auguste Comte), Фердинанд Тенис (Ferdinand Tönnies), Лионард Хопхаус (Leonard Hobhaus), Питирим Сорокин (Pitirim Sorokine), Освалд Шпенглер (Oswald Spengler), Арнолд Тојнби (Arnold Toynbee).

Прогрес. – Иако изгледа сам по себи довољно јасан и непроблематичан, појам (концепт) друштвеног прогреса наишао је у социологији на различита тумачења, па чак и оспоравања. Класични социолози XIX века, Огист Конт, Херберт Спенсер и други сматрали су да се човечанство креће готово непрекидно путем напредовања од нижих ка вишим облицима друштвене еволуције. Питирим Сорокин и други теоретичари цикличног кретања оспоравали су ову тезу и доказивали да се може говорити само о релативном, привременом напредовању у једној фази друштвеног кретања које, слично живом организму, има периоде који се смењују – настанак, напредовање, кулминација, назадовање и нестанак.

Други начин довођења у питање идеје друштвеног прогреса био је када су се разматрали критерији (мерила) на основу којих се оцењује да ли одређен развој, промена уопште значе и друштвени прогрес и када се на то питање одговарало да је критериј за процену увек субјективан, да се доноси само са гледишта неке друштвене групе, класе итд., а не и са становишта друштва у целини. Једна револуција, Октобарска на пример, могла је бити напредак само за руске раднике и сељаке, али не и са становишта руске буржоазије и аристократије и њихових интереса.

Иако ова релативизирања појма друштвеног прогреса нису у начелу спорна, постоји и друга страна проблема. Тачно је да се друштвена промена процењује као прогресивна тако што се утврђује друштвени критериј на основу кога се врши процена. Поставља се, међутим, и питање да ли постоји и неки *општи* критериј на основу ког се може говорити о *општем* друштвеном прогресу, да ли има таквих показатеља који говоре њему у прилог?

Одговор је потврдан. Већ одавно, не само у социологији, користе се такви универзални показатељи друштвеног прогреса. Да набројимо само најзначајније: ниво производних снага, тј. развитак технике и технологије, висина животног стандарда становништва, просечан човеков век, степен развитка слобода и других грађанских права, које уживају чланови једног друштва, итд. Друштво које у свом развоју постиже виши степен технике и технологије, у коме је значајно порастао просечан животни стандард, у коме људи дуже живе и располажу са више грађанских, политичких и других права, такво друштво је у целини напредније од друштва које показује нижи степен ових показатеља.

Постоји, међутим, и друга страна проблема друштвеног напредовања на коју треба скренути пажњу. Реч је о *неравномерности* друштвеног прогреса. Могуће је да друштва постигну напредак у одређеном погледу, имајући у виду одређене њихове димнзије, а да истовремено у другим странама не само да не постижу напредак него доживе назадак.

Као пример значајне неравномерности друштвеног прогреса може се навести тзв. реални социјализам у источно-европским земљама. Оне су доживеле несумњив напредак у односу на капиталистичке земље у том смислу што су се значајно смањиле друштвено-економске неједнакости између класа односно слојева, што је био уведен општи систем здравственог, пензијског осигурања и социјална сигурност свих грађана. Али, с друге стране, европске социјалистичке земље нису показале напредак него су заостајале у односу на капиталистичке земље у два значајна аспекта. У развоју технике и технологије, у порасту продуктивности рада оне су заостајале према својим капиталистичким „конкурентима“. Није се остварила позната парола из ранијег периода Совјетског Савеза „стићи и престићи Америку“. Друго, у погледу политичких слобода и неких грађанских права европски социјализам значио је регрес у односу на западно, грађанско друштво.

Имајући у виду све ове могуће релативности и ограничења друштвеног прогреса, као и чињеницу неравномерности друштвеног развоја уопште, не треба због тога ићи у другу крајност и порицати сваки смисао појма друштвеног прогреса као опште социјалне категорије, као опште друштвене вредности.

Огист Конт (Auguste Comte), Херберт Спенсер (Herbert Spencer), Питирим Сорокин (Pitirim Sorokine).